

Nieuws van het Stadsarchief

Openstelling

Het Stadsarchief is in 2008 gesloten op woensdag 24 december vanaf 15.00 uur; op donderdag 25 en vrijdag 26 december de gehele dag, op woensdag 31 december vanaf 15.00 uur en op donderdag 1 en vrijdag 2 januari 2009 de gehele dag. Op zaterdag 3 januari is het Stadsarchief weer vanaf 9.30 uur voor u geopend. Vanwege carnaval is het archief op maandag 23 en dinsdag 24 februari 2009 gesloten.

Verjaardagskalender

Op 20 november verscheen een nieuwe kalender met historische foto's van 's-Hertogenbosch. De afbeeldingen sluiten aan bij het thema 'Water' van de Tijdreiziger voor 2009. De foto's zijn alle afkomstig uit de rijke collectie van het Stadsarchief. De verjaardagskalender is zo lang de voorraad strekt verkrijgbaar bij boekhandel Selexyz Adr. Heinen en bij het Stadsarchief voor € 7,95.

De Tijdreiziger

Het jaarthema van de Stedelijke Historische Presentatie De Tijdreiziger voor 2009 is 'Water' en waterwegen. Behalve diverse cultuurhistorische organisaties zullen ook Brabant Water, de waterschappen en Rijkswaterstaat als partner in het programma optreden. Voor meer informatie over De Tijdreiziger kunt u de website www.detijdreiziger.nl bezoeken.

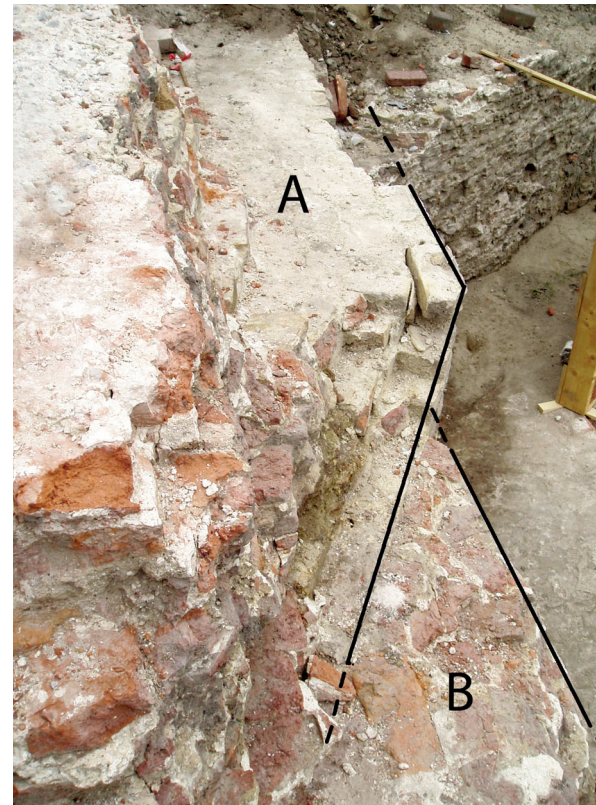
Nieuws van de BAM

Nieuwe gegevens tweede stadsommuring

In de vorige aflevering is als resultaat van het project Restauratie Vestingwerken de omgevallen muur van de Vughteruitleg beschreven.

In deze aflevering van *Nieuws van de BAM* wordt nader ingegaan op een tweede belangrijk resultaat van de restauratie van de vestingwerken. Het betreft hier het gedeelte van de Wilhelminabrug tot en met het Sint-Jansbolwerk. Vanaf november 2002 heeft er regelmatig archeologisch onderzoek langs het tracé Westwal-Sint Janssingel plaats gevonden. Dit onderzoek had tot doel om de exacte positie van de stadsmuur en de bewaarde hoogte van de muur vast te stellen. Naast het vaststellen van het tracé zijn ook specifieke elementen zoals het Sint-Jansbolwerk, het bastion Maria en diverse muurtorens onderwerp van onderzoek geweest. Op basis van de resultaten van dit onderzoek is het uitwerkingsplan *Westwal keert weer* ontwikkeld waarin de restauratievisie voor dit gedeelte verder uitgewerkt is. Momenteel is de eerste fase van de restauratie in uitvoering waarbij een deel van de muur op een eigentijdse wijze gereconstrueerd gaat worden. Ook het gedeeltelijk terugbrengen van het Bastion Maria, waarin een bergbezinkbassin (voor de opvang van water) gerealiseerd gaat worden, maakt deel uit van de plannen. De reconstructie van het Sint-Jansbolwerk vindt pas in de volgende fase plaats.

Als eerste onderdeel van de uitvoering van het restauratieplan is de gehele stadsmuur vrij gegraven en archeologisch gedocumenteerd. Dit onderzoek heeft nieuwe

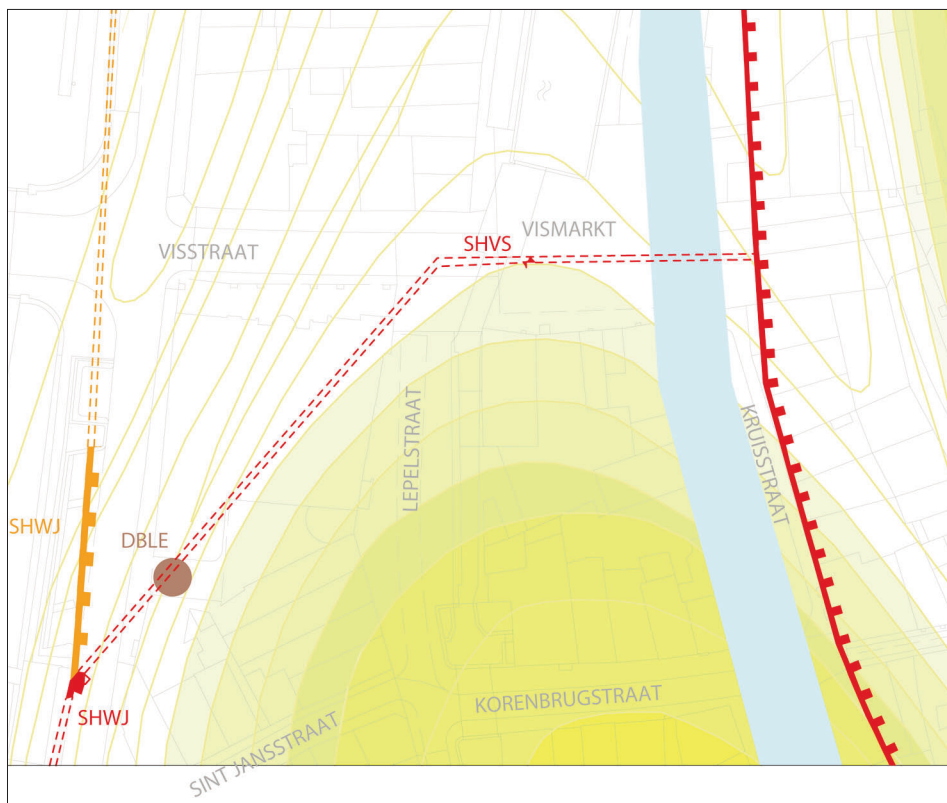

Afb. 1. Tweede stadsmuur met de oudste fase van de muur in Vlaams verband (A) en de latere aansluitende muur (B).
(Foto: BAM)

inzichten opgeleverd over de bouw van de tweede stadsommuring, waarbij de oudste fase van de muur is aangetroffen. Ook is duidelijk is geworden dat men niet zo maar ergens in het tracé van de tweede ommuring is begonnen met de aanleg van deze muur. In een volgende aflevering zal verder ingegaan worden op de poorten ter hoogte van het Sint-Jansbolwerk.

Historische informatie

De aanleg van de tweede stadsmuur wordt op basis van de thans bekende historische gegevens gedateerd in de eerste helft van de 14e eeuw. Uit een oorkonde van

Afb. 2. Afgebeeld is in rood (SHWJ) de oudste fase van de tweede stadsommuring en in oranje (SHWJ) de jongste fase van de tweede stadsommuring. Aan de rechterzijde bevindt zich het tracé van de eerste ommuring (in rood) met de daarbij behorende gegraven stadsgracht (blauw). Het gestippelde rode tracé is de verbindende muur tussen de eerste en tweede ommuring met daarin aangegeven de recent aangetroffen resten in de Visstraat (SHVS). Op de positie van de bruine stip bevindt zich de concentratie tufsteenpuin aangetroffen in de bouwput van de AMRO-bank (DBLE). Het gele gebied is de hogere dekzandkop die door de verbindende muur omsloten wordt. (Tekening: BAM, Frederike Schipper)

1318 blijkt dat men op dat moment al bezig is met de aanleg van de tweede muur. Hertog Jan III geeft de stad bij dat charter toestemming om nieuwe belastingen te heffen om de gemaakte schulden voor werkzaamheden aan de tweede muur te kunnen betalen. Uit een oorkonde van 1344 blijkt dat men dan nog steeds volop bezig is met de aanleg van de muur. Zowel het moment van de eerste aanleg als het moment van de voltooiing van de tweede ommuring zijn niet nader vast te stellen.

De oudste poort aan de westzijde, waar we de ligging niet van kennen, is de Vismarktpoort die al in 1312 vermeld wordt. Hans Janssen suggereert dat deze toegang zich bevond in de eerste stadsmuur in de Visstraat.¹ Een archeologische waarneming in 1986 tijdens rioeringswerkzaamheden heeft aangetoond dat er op deze positie geen

poort aanwezig was. De exacte ligging bleef daardoor onduidelijk.²

Archeologisch onderzoek in directe omgeving

Om een beter inzicht te krijgen in dit deel van de stad wordt eerst een aantal onderzoeken behandeld waarvan de resultaten van belang zijn voor de interpretatie van het recent gevonden muurwerk aan de Sint Janssingel.

In het verleden zijn in de directe nabijheid een aantal opgravingen uitgevoerd. Het betreft hier het onderzoek aan de Molenstraat (Het Bont Paardje), de bouwput van de AMRO-bank en ter hoogte van de hoek Sint Jansstraat/Sint Janssingel. Uit deze drie onderzoeken is gebleken dat de oorspronkelijke zandkop hier vrij hoog geweest moet zijn. Onder de huidige AMRO-bank eindigde deze hoogte en ging over in een lager

vrij drassig gebied. Uit het onderzoek aan de Molenstraat en de Sint Jansstraat is gebleken dat de oudste bebouwing (houtbouw) teruggaat tot zeker het midden, mogelijk eerste helft, van de dertiende eeuw. Bij het uitgraven van de bouwput van de AMRO-bank bleek aan de zuidwest zijde (in een deel dat niet archeologisch onderzocht was) een grote hoeveelheid tufsteenpuin aanwezig te zijn dat op dat moment niet verklaard kon worden.

Zeer recent (september 2008) heeft ook een onderzoek plaats gevonden aan de Visstraat bij het aanpassen van de riolering onder de Binnendieze. Bij dit onderzoek werd zwaar, laat dertiende-eeuws muurwerk aangetroffen.

Archeologisch onderzoek in kader vestingwerken

Tijdens het onderzoek in het kader van het project vestingwerken is in het afgelopen voorjaar een spectaculaire ontdekking gedaan in de muur tussen het Sint-Jansbolwerk en de Wilhelminabrug. Vrijwel direct ten noorden van het bolwerk werd een schuin verlopende bouwnaad aangetroffen in de stads-

muur. Ten zuiden van de naad was het muurwerk in Vlaams verband gemetseld en aan de noordzijde in kruisverband (zie afb. 1).³ Het muurgedeelte ten zuiden van de naad vormde het oudste muurwerk en maakte een hoek de stad in. Helaas kon dit gedeelte van de muur niet verder vervolgd worden omdat zich hier de rijbaan bevond. Het jongere muurwerk, uitgevoerd in kruisverband, is pas later tegen de oudere muur aangebouwd. De muur in Vlaams verband kan gedateerd worden aan het einde van de dertiende eeuw of heel vroeg begin veertiende eeuw, de muur in kruisverband is vermoedelijk midden veertiende eeuw. Op basis van de aangetroffen muren kan nu geconcludeerd worden dat er een muur uit de binnenstad kwam en dat deze op de positie van de Sint Janssingel een knik in zuidelijke richting maakte. Het is niet duidelijk waar deze muur vandaan kwam maar het lijkt logisch te zijn om te veronderstellen dat deze muur aansloot op de eerste ommuring. Dit is een zeer belangrijk gegeven omdat we nu eindelijk een beeld krijgen hoe en waar men gestart is met de aanleg van de tweede stadsmuur. Als we de schuine richting van de aangetroffen knik doortrekken komen we uit op de positie waar de bovengenoemde muur in de Visstraat aangetroffen is (zie afb. 2). Het lijkt dan ook aannemelijk te veronderstellen dat deze muur deel heeft uitgemaakt van de verbindende muur tussen de eerste en tweede stadsommuring. De oriëntatie van dit stuk muur is echter vrijwel haaks op de eerste stadsmuur zodat we moeten aannemen dat zich op deze positie een knik in de muur heeft bevonden. De ligging van de oudste fase van tweede stadsmuur, die binnen de tweede ommuring zoals we hem

nu kennen valt, lijkt logisch verklaarbaar als we kijken naar de geomorfologische ondergrond van de stad. Ten zuiden van dit stuk stadsmuur bevindt zich een zeer hoog gelegen dekzandhoogte die al heel vroeg bewoond is.⁴ De oudste bewoning op deze hoogte gaat zeker al terug tot het midden of eerste helft van de dertiende eeuw. Aan de noordzijde ligt een zeer laag gelegen gebied dat onder invloed van de Dieze (Dommel) stond. Het is dus zeer logisch dat men besloot deze kop al vroeg binnen de nieuwe tweede ommuring te brengen. Het knikpunt bij het Sint-Jansbolwerk vormt dus met het sluiten van de muur, ongeveer een halve eeuw later, ook het begin- en eindpunt van de tweede ommuring. Het gedeelte van de stadsmuur dat de verbinding vormde tussen de eerste muur en de tweede muur zoals we hem nu kennen kon dus komen te vervallen, hetgeen vermoedelijk ook gebeurd zal zijn. Met deze informatie over een verbindende muur tussen de eerste en de tweede stadsmuur kan mogelijk ook nog een ander probleem opgelost worden, namelijk de ligging van de Vismarktpoort. In december 1986 werd bij het uitgraven van de bouwput van de AMRO-bank een grote concentratie tufsteenpuin waargenomen in de zuidwestelijke hoek van de bouwput op een deel waar het dekzand zich hoger bevond. Het is niet uitgesloten dat dit puin samenhangt met de positie van deze Vismarktpoort. Helaas was er op dat moment geen mogelijkheid om dit nader te onderzoeken. De ligging van dit puin is precies in het verlengde van de voornoemde knik, in het tracé van de muur zoals verondersteld is. Tufsteen is tot op heden alleen in de eerste stadsmuur en in het hertogelijke

hof (Pensmarkt) aangetroffen. Het is dan ook zeer aannemelijk dat dit puin iets met de stadsmuur te maken moet hebben. Dat in de tweede muur zo laat (eind dertiende eeuw) nog met tufsteen gewerkt zou worden kan alleen verondersteld worden in een eventuele poort. De tufsteen zou hier in speklagen toegepast kunnen zijn om een extra accent en daarmee een zekere allure aan de poort te geven. Het is ook niet uitgesloten dat de aangetroffen muur mogelijk iets vroeger dan eind dertiende eeuw dateert. Bij het sluiten van de tweede ommuring zou deze Vismarktpoort komen te vervallen en is deze waarschijnlijk gesloopt. In ieder geval wordt op dat moment een nieuwe poort, de oudste fase van de Koepoort, in de bestaande muur aangelegd en deze zou dus de directe opvolger van de Vismarktpoort zijn. Helaas kunnen we op de veronderstelde plek van de Vismarktpoort geen onderzoek meer doen. Om de bovengenoemde hypothese van de aanwezigheid van een oudere verbindende muur tussen eerste en tweede muur te toetsen zullen we de komende jaren zeer alert moeten zijn. Het recente onderzoek in de Visstraat lijkt deze theorie in ieder geval te bevestigen.

Eddie Nijhof

Noten

- ¹ H.L. Janssen, *De oudste stadsommuring*, in: H.L. Janssen, *Van Bos tot Stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 64-73.
- ² Onderzoek DBVS; hier is slechts een beperkt deel van de eerste muur in de Visstraat gezien. Op basis van deze beperkte waarneming kan gesteld worden dat er zeker geen uitgebouwde poort aanwezig was. Niet uitgesloten kan worden dat er op deze locatie een kleine doorgang in de muur aanwezig is geweest.

- 3 Vlaams verband is een metselverband waar binnen één laag afwisselend koppen en strekken worden toegepast. Kruisverband is een metselverband waarin afwisselend lagen met koppen en lagen met strekken worden toegepast. De lagen met strekken verspringen ten opzichte van elkaar. Vlaams verband komt voor tot het einde van de dertiende eeuw en wordt onder andere opgevolgd door kruisverband.
- 4 Zie bijlage 1: 'Geomorfologie van het dekzand', in: D. Hoogma en A. Stekettee, *'s-Hertogenbosch Waterstad. Een historische waterstaatkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).

Nieuws van het Noordbrabants Museum

Zilver uit de Lutherse Kerk

In 1644 klaagde de gereformeerde kerkenraad over openbare godsdienstoefeningen van Lutheranen. Ruim veertig jaar later, in 1687,

kregen zij toestemming een eigen kerk te bouwen (in de Verwersstraat) en werden daarmee erkend. In 1956 namen zij hun intrek in de voormalige Waalse Kerk, eveneens gelegen in de Verwersstraat, het huidige nummer 49. Dit ligt slechts een paar deuren van het Noordbrabants Museum vandaan. Inmiddels is deze kerk gesloten voor diensten. Op 1 mei 2004 gingen drie protestantse kerken een fusie aan. De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden verenigden zich in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Het gebouw van de Lutherse kerk is in beheer overgedragen aan het Noordbrabants Museum. Een aantal voorwerpen, waaronder het kerkzilver, is in langdurig bruik-

leen aan het museum gegeven. De avondmaalskan en -kelken, alsmede de avondmaalsschaal en het doopbekken zijn door Bossche edelsmeden vervaardigd. Het oudste werk is de avondmaalskelk door Abraham du Castel uit 1688/89 (op de foto middenvoor). De avondmaalskan van Franciscus Herle (middenachter) dateert van 1746/47, terwijl een tweede avondmaalskelk (linksachter) enkele jaren later in 1750/51 door Wernardus Franciscus van Beugen werd vervaardigd. De Bossche edelsmeden W. van Liempt en J.A. Duncan maakten de avondmaalsschaal (linksvoor) en het doopbekken (rechts) in respectievelijk 1825 en 1830.

Zilver uit de Lutherse Kerk. (Foto: Noordbrabants Museum, Adrie Broekman)

Nieuws van De Boschboom

De Boschboom kijkt met trots terug op een drukbezochte jubileumviering in het Jheronimus Bosch Art Center. Tijdens deze viering werd de heer Frans Peters tot erelid benoemd.

De lezing over de grafzerken in de Sint-Jan door de heer Tummers trok in november zoveel belangstelling dat besloten is deze lezing nogmaals te houden in het voorjaar van 2009. Ook zullen er vervolgens weer rondleidingen in de Sint-Jan worden gegeven door de gidsen van Sint-Jansmuseum De Bouwloods.

Het jaarlijkse 'historisch diner' was ook deze keer weer een geanimeerde bijeenkomst.

Voor het voorjaar van 2009 staan verder op het programma: de traditionele boerenkoolmaaltijd, de algemene ledenvergadering en het 'Grôôt Bosch Dictee'.

We wensen alle lezers een gelukkig en gezond 2009.

Voor meer informatie:
Cultuurhistorische vereniging
De Boschboom
Secretariaat: Postbus 1360
5200 BK 's-Hertogenbosch
of www.Boschboom.nl

Grafzerk in de Sint-Jan, 1575.

